

ГРАМАТИКЪТ И НЕГОВИЯТ СТАТУС: МОНАХ, ЦЪРКОВНИК ИЛИ СВЕТСКО ЛИЦЕ

Доц. д-р Бистра Николова

(Институт за исторически изследвания при БАН)

THE GRAMMARIAN AND HIS STATUS: MONK, CLERK OR SECULAR PERSON

Assoc. Prof. Dr. Bistra Nikolova

(Institute for Historical Studies, Bulgaria Academy of Sciences)

Abstract: The subject of this article is the social status of 22 grammarians known from the medieval Bulgarian sources. The period on which names “grammarians” are found in the Bulgarian Middle Ages is of Xth to beginning of XVth century. One of the goals is to point out what is the status of the “grammarian” in Medieval Bulgaria – is it a service, an alias, a title or an epithet. The places which are connected to these people have been researched. The work of grammarians is mainly connected with copying theological books or with translations from Greek to Old Bulgarian. The Old Bulgarian grammarians are mostly secular persons who work for churches or monasteries. Their work is custom-made or in some cases the work for a fee. The alias “grammarian” in medieval Bulgaria has no official character, it is not a title with designated service. It indicates to certain professional skill, level of education and deserved status higher than the one that an ordinary medieval scribe has.

Keywords: grammarian, monk, church, manuscript, Old Bulgarian, notes, monastery.

Ако трябва да посоча броят на лицата от периода на Българското средновековие (IX – XIV в.) чийто име е обвързано с названието „граматик“ това означава че може да говорим за 22 личности. За някои от тях знаем малко повече факти, като напр. времето в което са живели и мястото на работили, за други какво са оставили след себе си, има и не малко които познаваме единствено по личното им име. Научния интерес към тези лица обикновено се изчерпва с регистрация на тяхната работа и на присъствието им в българската история, като най-често сведенията за тях се използват за градиво по други теми, различни пряко от статуса им. Практически по изключение на тях се гледа като на съсловие.

Моят интерес към тази група от български исторически личности е мотивирано от търсенето на мястото им в социума на нашето Средновековие, разкриване на техния обществен статус от гледна точка на съдържателната страна на термина „граматик“ чрез поставянето на всеки отделен неин представител в средата в която живее и твори.

Названието „граматик“, както се знае, е гръцка заемка в старобългарския език. Затова съпоставката с този род съсловна група във Византия е неизбежна с условието, че това не метод който предполага да стигнем до изводи по аналогия. Той е просто средство за сравнение, което ще покаже разликите между нашите граматизи, погледнати отблизо и византийските граматизи в социално професионално или интелектуално отношение. Водещ принцип на изследването е близкият поглед върху данните за нашите граматизи за ситуативната среда в която ги намираме и върху творчеството им. Ще се потърси отговор на въпроса в кои случаи терминът „граматик“ може да има официално характер и дали е свързан със служебно положение, дали има смисъл на епитет, или пък не е прозвище, може би название получено извън официалните среди по силата на признание на конкретни качества.

Терминът ὁ γραμματέως се среща 17 пъти в Новия завет (Мт 5:20, 8:19, Мк, 2:6, 12:28, Л9:22, Деян 23:9, I Кор 1:20 е пр.) и има смисъл на образован човек. Всъщност това название има далечна антична предистория, но в случая това няма значение. През ранновизантийския период то се свързва с различни функции и социално положение на притежателя му (Hanton 1927–1928, 71–72)¹. Във византийските писмени сведения се среща обикновено като ὁ γραμματικὸς * γραμματέυς. Разглеждайки отделни случаи се вижда, че терминът във Византия притежава различен смисъл – качеството да отбелязва както учител, така само прозвище на учен човек, да е еквивалент на служба, чието название е различно от граматик и да съставлява част от служебната титла.

Използването на термина „граматик“ когато става дума за титла като че ли най-ясно показва амбивалетността по отношение на съдържателната му част. Георги Скилица в 1166 г. по време на един от христологическите спорове в империята на Събора от същата година бил на служба протокуропалат², но на осмото заседание е посочен като *protokouropalstos* o *grammatikos basilikos*

¹ Общо казано терминът може да отразява два типа положение на неговия носител – служба и термин за ученост. В първият случай той се свързва с държавна служба било в столицата на империята към главните държавни институции, какъвто бил *grammatus tou demon tes boules*, който бил секретаря на Сената подготвял и редактирал декретите, било служител в провинцията към фиска. Граматизиците били началници или служители към църквата, основно в канцеларията на Патриаршията. Накрая „граматизици“ наричали просто учени хора или учители.

² Куропалат (от където произлиза и протокуропалат) е служба за лице от най-приближения императорски кръг.

(PG t. 140, 253–254, 277; **Guillard 1967**, 145, 272). Какво е точно титлата или службата на граматик Никола Блианит в 1182 г., по време на преговорите с Венеция в които участва не знаем (**Dölger 1925**, N 1590). В X–XII в. става така че названието „граматик“ заместило службата на *acretis* (**Guillard 1967**, 159; **The Oxford Dictionary**, 866). Никола Калотеос бил „граматик“ на императорския *vestiarion*³ (**Guillard 1967**, 589), а в 1220 г. Григорий Валсамон дук на Кос и дукът на тема Тракезион Автореианос Фока в 1302 г., били едновременно с това наричани „граматици“, вторият на император Андроник II Палеолог. В темната управа на същата тази тема (Тракезион) имало и други граматици (напр. Григорий Пробатос в 1258 г.) (**Prosopographischen Lexicon 1983**, N 1696, 2113; **The Oxford Dictionary 1991**, 866). Както отбелязва Л. Брейе лицата, които работили в императорската канцелария, секретарите, които помагали в изработването на документите, по силата на заеманата служба на „граматици“ имали добра перспектива в кариерата. Възможно е посочените по – горе лица на високи длъжности в императорската и провинциална администрация да са преминали по стълбицата бидейки преди това граматици на служба към съответните ведомства. Във всеки случай е известно, че Никита Хониат е бил *hypogrammateus* на Мануил Комнин преди да стигне до велик логогет (**Brehier 1949**, 166–167). Че „граматик“ във Византия означава служба за светско лице, било в двореца или в провинцията го показват и поредица печати споменаващи името на собственика и граматик (**Sigillographie de l'empire byzantin 1884**, 557; **Laurent 1965**, 663–667; **Corpus of byzantines seals 2009**, N 798, 2417). Накрая може да цитираме сведението на Псевдо-Кодин което показва как терминът можел да бележи служба, чието название не е идентично с него, а го припокрива съдържателно: „Задължението на протонотара е ясно обяснено от неговото име: той е първият от нотариите, т. е. „граматиците“ (**Pseudo-Kodin 1966**, 185_{21–23}).

Може би най-близко до представите ни за лице наречено „граматик“ са учителите във византийските училища. Подобно на употребата му при службите тук „граматик“ показва двуюкост, бидейки веднъж пряко обозначение на положението на неговия носител, друг път съпътстващ или поясняващ белег. Примерите в училищата в това число и Патриаршеската школа показва обикновено, че учителите там се назовават о *maistor tes sholes*, *maistor ton retoron*, или били назовавани по-общо *oikoumenikos didaskalos*. Но наред с това се правели и някои уточнения, както се вижда от надписа в 1166 г. на Василий Педиадит, учител във „филиала“ на патриаршеското училище към църквата „Св. Петър и Павел“, който гласи *maistor tes sholes tom grammatikon*, или просто *grammatikos*, какъвто се предполага че бил известния солунски митрополит Евстатий. Всъщност названието „граматик“ издавало повече нивото на образование,

³ Вестиарионът е специална стая в Двореца в която се държали императорските регалии и съкровища.

което предполагало възможност лицето да преподава, отколкото служба или название на такава (**Lemerle 1962**, 167–193; **Browning 1962**, 178–181).

Поредичата примери, някои посочени горе, показват, че като название придружаващо лично име, „граматик“ има широко съдържание, но при всички случаи, се обвързва с учен човек. По-широката представа при употребата на термина предполага просто образован човек, който преписва или съставя книги и документи. В този случай е трудно винаги да разграничим кога едно лице има длъжност или служба „граматик“, кога е само епитет и кое равнище на знания позволява използването на това название. Може би най-показателни са случаите на граматизици към църкви и манастири. Няколко лица, посочили се като граматизици познаваме само като преписвачи на ръкописи, като подписали се в качеството на свидетели на официални документи свързани с манастири, или споменати при други случаи – Георги граматик (VI в.), граматик Сергей (X в.), Никифор граматик (1012 г.), последният подписал се като οἰκεῖα (**Verpeaux 1965**, 89–99), в смисъл на служител от Лаврата на Атон, Йоан Граматик, катигумен на манастира „Св. Архангели“ (1015 г.), Йоан граматик (1030 г.) и др. (**Дмитриевский 1895**, 210; **Aus den Schatzkammeren 1958**, 274; **Beck 1959**, 389, 400; **Actes de Laura 1975**, 144, 181, 387; **Prosopografischen Lexicon 1976**, N 600, 1635). Граматизици е имало и на служба към църквите (**Laurent 1965**, 115, N 144).

В по-тесен смисъл зад епитетът се крие лице с широко образование, богата култура, познавач на класическата граматична и философска книжнина, тълкувател на антични автори и граматически антични форми. Такъв бил патриарх Йоан VII Граматик (83–843), известен с това, че в неговите произведения вмъквал неоплатонични философски и граматични фигури (**Grumel 1937**, 181–189; **Lemerle 1965**, 137). От друга страна пък Николай III Граматик (1084–1111) имал това прозвище заради своята богословска начетеност (**Skoulatos 1980**). Граматик нарича Ана Комнина и монаха Евстатий Зигавин, прочут като ритор и познавач на догматиката (**ГИБИ VIII**, 144).

Ако обобщим казаното до тук се вижда, че традицията на Византия свързана със значението и съдържанието на термина се следва през целия период на съществуването на империята. „Граматик“ може да означава служба, но също така пояснява и допълва служба и чин различен от нея, терминът отразява равнище на образованост, като по тази причина може да се използва и като епитет. Съдържанието на термина не винаги е еднозначно и затова преди всякакви крайни изводи всеки отделен случай (а тук посочих ограничен брой) трябва да се разгледа самостоятелно. Терминът се среща се както при светски, така и при духовни лица и монаси.

Сведенията за употребата на термина в сръбската средновековна история са ограничени. Един от известните носители на това название е Теодор граматик, който по препоръка на автора на житието на Св. Сава, Дометиан,

преписал Шестоднева на Йоан Екзарх (ГИМ, Син 345, **Стари српски записи 1912**, 8–10). Има предположение, че лицето не е монах, а светска личност (**Богдановић 1991**, 253). Един граматик от 1370 (Синадин) и други трима от XVI и XVII в. (Стоян, Байчо, Станко) познаваме като преписвачи на богослужебни книги (**Српски записи 1982**, № 135, 732, 893). Неколцина имена на граматичи (Нестор, Станислав, Войхия) без ясна хронология, са известни от стените на църквата „Св. Георги“ в с. Горни Козяк (Македония) (**Овчаров 2000**, 76–80). Накрая имаме едно интересно стенописно изображение от църквата „Св. Апостоли“ в Печ, катедрална на Печка патриаршия от ок. 1300 г. на което около маса са се събрали осем светски лица, а над тях надпис граматичи (**Бурић Ђирковић Корић 1995**, 123; **Срби 1995**, 118, обр. 88)⁴. Като цяло названието „граматик“ се среща рядко в средновековните сръбски извори (**Лексикон, 1999**, 127). Колкото и ограничени тези данни ни показват, че граматичите в Сърбия са били в повечето случаи светски лица, главно и единствено книжовници, преписвачи на ръкописи, т. е. лица от образованата прослойка на обществото.

В княжеството на север от Дунав терминът „граматик“ също намира място. По отношение на срещата му в тези земи не съм правила задълбочено издирване на сведения за неговите носители. От онова което мога да посоча и това което се намира в литературата мога да кажа, че те също са били книжовници. Вероятно такъв е бил „Нянчу граматик“ от графит от константинополската „Св. София“, за който се смята че имал молдо–влахийски произход, не само заради името ме (Нянчул), но и заради българския извод на надписа на графита (**Древнерусские надписи 2011**, 49). В литературата са посочени примери от XV и XVI в. на граматичи на служба в господарските канцеларии (**Билярски 1988**, 241). Два надписа от графити в църкви от XVII и XVIII в. също споменават за Раду и Параскев граматичи (**Balan 1994**, 136–137). Всички тези граматичи са светски лица.

Какво е мястото на граматичите от българското средновековие по отношение на техния статут, дали се касае за духовни лица или светски личности, какво е нивото на тяхната образованост, „граматик“ служба или епитет е, или пък прозвище което са си извоювали. Отхвърлянето принципа за тълкуване по аналог с Византия, на тази група български граматичи, като непродуктивен в случая подходът, означава да се разгледа всяко конкретно име, като се извлече по възможност най – подобрена информация пряко от сведенията за тях, средата и обектите с които те са свързани.

Хронологически присъствие на граматичи в нашата история се разполага между X в. края на XIV – началото на XV в., като разбира се такива се срещат и след този период (**Узунова 1984**, 233–246).

---

⁴ Изображението говори за писачи или книжници.

Местоположение, съдържание и датировка.

Скалният манастир при с. Крепча се свързва с надпис от 921 г. затова се приема, че е възникнал в началото на X в., ако ли не даже в края на IX в., но от това не следва, че всички надписи в него трябва да се свързват със същото време. Един от тях който гласи „Писа(х) аз Герги граматик от село Машковица“ е врязан на първата скална тераса, където се срещат имената и на други хора – Радо, Никола (**Popkonstantinov, Kronstein 1994**, 57; **Костова 2001**, 289–299). Броят на надписите от Крепча, известни в литературата, не са много, мястото е труднодостъпно и това като че ли изключва вероятността те да са писани от посетители в течение на много столетия. Затова приемам най-общо, но с условност, спрямо въпросния надпис (**Марнос 1982**, 44–55)⁵, че всички крепчански надписи са от X в.

През втората половина на XII в. намираме Георги граматик в приписките към Битолския триод. След един относителен кратък спор в науката относно това кой е преписвачът на Постния триод може да се каже, че понастоящем се приема, че това е Георги граматик (**Кодов 1969**, 62–75; **Иванов 1970**, 452–467; **Добрев 1991**, 110–114). От съдържанието на шестнадесетте приписки в книгата се разбира, че той не е енорийски свещеник на църквата, а е пришелец отвън, на издръжка на църковната община в селото. Триодът произлиза от югозападните български земи, от района на Кичево, а както става известно от първата приписка бил е писан в с. Стълп (Стълб) (**Христова, Караджова, Узунова 2003**, 27–28) и свързана с него църква „Св. Врачи“. Той принадлежи към т. нар. Триоди стар стил, низходящи към най-ранните старобългарски богослужбени книги съставени от киролометодиевските ученици и е един от трите триода, които лежат в основата на откриването на Константиновите триодни трипесници от края IX – началото X в. Старинния му протограф личи и от глаголическите части в него.

Движени от хронологията на нашите източници, следващите имена на евентуални книжници (граматици) намираме в кореспонденцията на цар Калоян с папа Инокентий III. В свои писма от края на 1204 г. царят и примас Василий пишат на папата, че изпращат в Рим две момчета – Витлеем и Вениамин да изучават латински (**ЛИБИ III**, 360).

След 30-те години на XIII в., или първата половина на същия, граматик Теодор от с. Равне, продал на йеромонах Данаил в Битоля един Псалтир (Болонския псалтир) (**Дуйчев 1968**, VIII, л. 127а). Псалтирът бил писан в с. Равне, намиращо се до Охрид, от Йосиф, Тихота и Белослав, по време на цар Иван Асен II.

---

⁵ Тук смущаващо е името Герги което звучи простионародно от Георги, но така бива отбелязан в надписи цар Георги I Тертер (1280–1292).

Друг граматик – Хинат ни е известен от надпис от скалните килии на манастира при голямото було – част от скалния манастир при с. Невша, който епиграфски е датиран от първата половина на XIII в. (Гълъбов 1977, 184). Името се чете, но като цяло съдържанието поради повреда на надписа не се разчита.

В 1277 г. Васа граматик преписал Апостол (Mosin 1955, 145, N 69; Starine 1869, 90–92). Книгата е писана от него по поръчка (Христова, Караджова, Узунова 2003, 31 № 16). В началото на приписката е казано: „Това трудолюбиво (дело) на монах Аркадий, ученик на преславския митрополит Висарион се изписа благодарение на дарение на неговата власт от ръката на граматик Васа“, т. е. поръчителят на книгата е Аркадий, а преписвачът Васа.

Четириевангелието, написано в Свърлиг (селище североизточно на Ниш) в 1279 г., било дело на Константин, който преди това в битността си се наричал Воисил граматик (Христова, Караджова, Узунова 2003, 37–38).

В края на XIII в. Теодор Граматик преписал Постен триод, което разбираме от една от трите приписки в ръкописа (Христова, Караджова, Узунова 2003, 32, № 20). Мястото, на което той е работил, не е известно, но езикът на ръкописа е източнобългарски (Цонев 1920, 37–38).

Един от най-коментирани надписи – този на Иво граматик, произлиза от времето след смъртта на Георги Тертер II (1322–1323). Той е издълбан в една от скалните църкви в м. „Господен дол“, на манастира при гр. Иваново. Надписът говори за бягството на Иво граматик от Византия, идването му в манастира при архимандрит Дионисий, по време непосредствено след смъртта на царя. Надписът се датира към пролетта на 1323 г. (Василиев 1953, 14; Маргос 1981, 39; Попконстантинов 1983, 98–105; Маргос 1986, 39–40).

От скалният манастир при Иваново има още няколко надписа, които споменават граматичи – единият ги сочи сумарно като „три граматика“, другият с имената – Дан/Детко граматик⁶, Доброта граматик. Всички те се намират в пещерата с два гроба (Василиев 1953, 11, обр. 3/7, 13, обр. 7). По съдържание надписите започват с често срещаната в началото на други паметници формула: „Писа...“, последвано от името на лицето. Датата на тези надписи трябва да е XIII–XIV в.

Имаме още два графита с безименни граматичи и един на който споменава граматик Димитър (?). Последният се намира на колоната с надписа на цар Иван Асен II, другите два са от югоизточната и западна колона, всичките в църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Датирани са в широката граница XIII–XIV в. (Hadjiev 1994, 110, 114).

---

⁶ Надписът гласи пише данъ граматикъ детко и дру(г) радослав, което може да се тълкува като имената на тези „три граматика“, но пък надписите не съставляват общ такъв.

Някой си Иван граматик познаваме от графит върху камък (**Маргос 1982**, 44–50; **Маргос 1983**, 39) от Червен, като възможна дата трябва да се търси в XIII–XIV в. От надписа е останало само името и думата „граматик“.

Грамматикът Андрей е оставил името си на стената към прохода на скалната църква в Мамал баир при с. Троица (**Маслев 1963**, 97; **Хаджиев 2005**, 363–377). Манастирът се датира XIII–XIV в. допустимо е надписът да е от същото време (**Константинова 1983**, 74–75; **Николова 2010**, 357–359). Съдържанието е аналогично на тези от Червен и Търново, т.е. посочено е само името и названието „граматик“.

Анонимен граматик, нарекъл се с епитета *нелѣпъ*, намираме в приписка към един конволют, в частта му от третата четвърт на XIV в. Това е Служебник с трите Св. Литургии, четения от Евангелието и Апостола, молитви за различни чинове (**Христова, Караджова, Узунова 2003**, 62, №93).

Станислав граматик е остави пространна бележка в Четириевангелие от 1400–1401 г. писано в Молдава, но български извод (**Турилов 2009**, 328, 348). Въпросният автор най-вероятно е измежду старобългарските книжовници напуснали България след османското завоевание.

Какво следва – светско, духовно или монашеско лице ли е граматикът?

До тук посочих мястото на сведенията свързани с граматизици и тяхната датировка, както и какъв е предметът на техните занимания. Независимо от твърде ограниченото им информационно съдържание, ние може да извлечем изводи за статута на тези лица. Както обясних в началото, той ни интересува в няколко направления – статуса на лицето в социалната и професионална сфера (т.е. дали това е титла или епитет), за кого работи и с коя обществена група е свързан.

Манастирът при с. Крепча обикновено се свързва с малко манастирско братство, предполагаемо от някои автори отшелническо, който е поддържал контакти с околното население и духовенството му за което говори надписа на поп Славомир (**Костова 2001**, 295) и имената на светски лица издълбани в скалите. Поради възможни колебания при датирването на надписите с тези имена не може категорично да се твърди, че Герги/Георги е бил част от монашеското братство, или пък духовно лице, както и категорично да се отхвърлят такива предположения. Това, което в случая прави впечатление, е, че той трябва да бил в даден момент свързан с манастира, по причина, която не може да назовем.

Другият, Георги граматик от Битолския триод, е бил един вид наемен книжовник, било от селяните на с. Стълп, било от църквата „Св. Врачи“, за която подготвил Постния триод. От приписките се разбира, че той бил на издръжка

на селяните, свидетелство, че е външен на жителите от Стлъб, които поели грижата да му осигуряват препитание и да го снабдяват с пергамент. Неясен е статутът на църквата, за чиято библиотека е работил. Не се споменава дали е манастирска или енорийска. За последното има повече данни – никъде в приписките не се споменава за монаси, за сметка на това се говори за поп Георги. Дали Георги граматик е бил духовно или светско лице също не може да се прецени въз основа на сведенията на приписките му, но тъй като е външно лице, по скоро бил светска личност, наета на работата срещу храна и подслон, както се разбира от една от приписките.

Когато цар Калоян изпраща в Рим Витлеем и Вениамин да се обучават, той обяснява желанието си с обстоятелството, че в България няма граматници (*grammaticos non habemus*), които да превеждат латинското писмо. Съдейки по имената на двете личности може да предположим че те са духовни лица, но това, че са назовани *pueros* означава, че са много млади, навярно в юношеска възраст, което предполага към този момент те да са били светски личности.

Граматикът Теодор трябва да е от с. Равне до Охрид, където Йосиф и Тихота са преписали Псалтира. В качеството си на какъв е Теодор граматик е придобил книгата не е възможно да се каже. Може да е онзи жител на с. Равне, който е бил поръчителят, докато изпълнителите са Йосиф, Тихота и Белослав, които намираме в същото село. Това прави случаят забележителен пред вид присъствието на четирима грамотни хора в едно селище, при положение, че всички те са негови жители в близко време, а не някои от тях приходящи отвън. Може да приемем също така, че Теодор е живял след преписвачите и е наследил ръкописа, след което го е продал. Статусът му в социално отношение остава скрит както много други въпроси, свързани с появата на тази книга.

Васа граматик е светско лице, на което специално е възложено да преписва Апостола. Съдейки по текста на приписката, която има поучителен дух, авторът ѝ показва проповедническите умения, което поражда съмнението дали тя не е съчинена от поръчителя и вдъхновителя на това дело монаха Аркадий, за когото в началото на текста е казано: „Това трудолюбиво дело е на монаха Аркадий...“ или автор на приписката е Васа. Тук на помощ ни идва палеографията на ръкописа. Почеркът на приписката и онова, което се е запазило от ръкописа, показват, че те са дело на една и съща ръка, което прави Васа автор на първата. В нея не се казва къде е работил Васа. Косвено това може да се извлече от сведенията за поръчителя Аркадий, който платил за труда на преписвача или пък осигурил материалите. Той е бил ученик на митрополитът на Преслав – Висарион. В качеството си на монах той е могъл да пребивава или в самият град или в някой манастир на Преславска епархия. От тази гледна точка е възможно Васа да е работил в манастира, в който е бил монах Аркадий, т. е. в Преслав някъде в епархията на бившата столица, но също така въпросният монах да е бил от обкръжението на митрополитът и следователно Васа да е преписал ръкописа в

митрополитския двор на първопрестолния трон. Какъвто и да е отговорът, то едно е ясно – Васа е светско лице, което работи за една духовна среда, било то манастир или митрополия.

На фона на оскъдните сведения за граматници, може би най-добре ни разкрива страна от кариерата на тези представители на книжниците сведението от Четириевангелието от 1279 г. В него намираме следното описание: „азъ рабъ Кѡнстантинъ чУцьъ а зовимъ воисилъ граматикъ“ (**Христова, Караджова, Узунова 2003**, 31). Настоящият Константин е писал приписката си вече в качеството на монах, който както той пояснява в текста е бил четец (anagnost) в църквата на манастира, т. е. е замела една нисша монашеска служба, бидейки преди това, в светския живот, граматик с рождено име Воисил. Замонашвайки се в качеството на граматик, като образовано лице, той в последствие е станал четец в църквата на манастира. Споменаването на името на нишкия митрополит Никодим в приписката означава, че този манастир се намирал в Нишка епархия, но дали в центъра или извън не се казва. В приписката става дума за обсадата на Търново по време на цар Ивайло. Осведомеността на Константин за случващото се в столицата говори, че той е бил близък на среда, свързана и заинтересована от събитията в Търново, а такава е могла да бъде тази на митрополията, т. е. той е бил свързан с манастир или митрополитската църква в Ниш. Дали обаче в качеството си на светско лице и граматик е бил жител на Ниш, това нашето сведение не ни казва.

Статутът на Теодор граматик от приписката към Постния триод не е лесно да се определи. Книжата е писана от трима книжовници. Той се е посочил като граматик, вторият преписвач е свещеник-поп Тихослав, а третият е безименен, той е написал един лист. Тълкуванието на мястото и предназначението на книгата, според сведението може да се върви в две посоки – става дума за църква, за чиито нужди Теодор е преписал по-голяма част от ръкописа, а другата част е преписал енорийския свещеник на мястото (Тихослав) и третото лице. Но от друга страна често книгите, писани в манастири, биват дело на повече от един преписвач, тъй като там се съсредоточавали и повече книжовници, затова е възможно тримата да са работили в манастир, което обаче не прави автоматично Теодор монах, точно толкова колкото и да може да е бил такъв.

Разкриването на това кой е Иво граматик е по заплетено. Името му подсказва, че той е светско лице попаднало поради някакви събития в манастира (**Николова 2010**, 402–403). В литературата има две четения на надписа. Едното се придържа към това, според което тамошният архимандрит го покалугерил, което само потвърждава, че Иво идва манастира като светско лице. Ако приемем другото четене, а именно, че архимандрит Дионисий само се е погрижил за него, то това не променя първоначалното допускане, че граматик Иво е светско лице. Във всеки случай бягството и оставането в манастира, показва че поне на рационално равнище, той търси връзка и обвързаност със средата на монасите,

а не светска среда, защото навярно и като личност и професионално, жизнената му практика е била свързана с духовните среди.

За статута и средата на „лошия“ граматик не може да се каже нищо определено. Книгата, която той изцяло преписал, е еднакво нужна и на енорийската и на манастирската църква при служба. Начинът, по който окайва своята природа, ни напомня жалбите на поредица монаси книжовници, но и светски такива в техните приписки (**Николова 1991**, 98–112).

За останалите граматичи, познати само по имената им и определението граматик, може единствено да посочим средата, в която попадат, но не и към коя обществена прослойка спадат. Ако обаче обобщим впечатлението за тях, според местата, с които са свързани, установяваме, че почти всички имат връзка с манастир или църква – такива са тези от Иваново, също от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, станала впоследствие също манастир, граматикът от Червен е свързан с място с много църкви и манастир, Хинат знаем от манастир при с. Невша, имаме граматик от скалния манастир при с. Троица. От друга страна, съдейки по имената им, едни видимо са светски лица (Доброта, Дан, Иван–?), други може да са от монашеството или духовенството, също толкова да са светски лица (Димитър Андрей).

Накрая Станислав граматик безспорно също е светско лице. Тъй като, казахме, става дума за български книжовни, който най-вероятно е преминал в Молдавия от България, то има основание да твърдим, че в качеството си на светско лице е бил на юг от Дунав.

Какви са били техните ангажименти, извън пряко казаното в приписките и надписите, независимо дали се отнася до светски или духовни лица. Засага знаем, че само Витлеем и Вениамин са били подготвяни за служба в царската канцелария било като преводачи, било като съставители на писма и документи. За останалите, основно тези, които са оставили за себе си пряко сведение, било само като име, било като творчество, може да кажем, че са основно книжници, грамотни лица, които казано на съвременен език са могли да бъдат „наети“ от църкви и манастири на работа с цел преписване на богослужебни книги, или бидейки част от тези учреждения, като монаси или духовници са имали задължението да подготвят тези текстове за нуждите на духовното учреждение. Равнището на образователната им подготовка може да се установи едва при един задълбочен анализ на преписаните от тях книги или езикът на сведенията, които те са оставили.

Социалният им статус показва преобладаване на светските лица, пред тези на духовниците и монасите. Това прави възможно тяхното използване както от светските, така и от църковните власти, от частни лица, способни да ги наемат, така и от институции. Важно е да се обърне внимание, че с изключение на две лица (Вениамин и Витлеем), всички останали житейски свързват дейността си с манастири и църкви и с произведения с богословски характер.

Накрая „граматик“ през българското Средновековие прозвище/епитет или служба (тип професия) е? Дали има официален характер в качеството на едното или другото, или носителят му се е наричал така, защото е бил грамотен, четящ и пишещ човек. Няколко надписи започват така: „Аз име/без име, граматик...“. Това са тези на Георги от Крепча, Хинат, „лошия“ граматик, двама безименни, този на Димитър от Търново и на Андрей от Троица. Съзнанието, че названието „граматик“ му принадлежи като част от личната „презентация“ показва особено ясно и надписа на Иво граматик. Определението „граматик“ стои във всички сведения след името, което му придава характер на прозвище, не и на титла, не изглежда свързано с определена служба, по-скоро предполага специфични професионални задължения, ниво на образование и извоюван престиж, различен от този на обикновените преписвачи. Затова естествено е да се запитаме дали Вениамин и Витлеем, които са готвени за граматизи, названието на службата им в царския двор би била идентична с това понятие или зад граматизи тук биха се крили две лица, които знаят писмено и говоримо латински, докато служебните им задължения, респ. титли да се наричат по друг начин, подобно на примерите, които дадох за Византия. Ако тази хипотеза се потвърди бих казала, че определението „граматик“ не говори за служебно положение, а за статус/признание на грамотна личност, който гравитира около местата, където се съставят ръкописи с богослужебен характер. Отново, като изключим предполагаемите граматизи Вениамин и Витлеем, което се вижда от всичките примери е, че задълженията на тази категория образовани хора, наречени „граматизи“, не се свързват със служба в царската канцелария, каквото мнение беше изказано навремето (**Билярски 1998**, 247–248), нито терминът може да се сложи в групата на титлите и службите. Освен тези изводи може да се направи и заключението, познатите ни „граматизи“ професионално са свързани с големите църковни градски средища (Търново, Ниш, Преслав, Червен), големи и по-богати манастири (Невша, Троица Иваново в Търново), но има и такива които произлизат от малки, но сигурно не бедни енории (Стълб, Равне). Дали работейки по поръчка граматизите са се издържали по този начин, или това е само част от техния доход, наистина е интересен въпрос. Що се отнася до граматизи, които са монаси или духовници, задължението да преписват книги не прави термина служба, още повече, че такава не е позната сред монашеството и духовенството. Поради грамотността им те изпълнявали тази работа, пример за което е „преквалифицирания“ Константин.

ЛИТЕРАТУРА

- Биярски 1998:** И. Биярски. Институциите на средновековна България. София, 1998.
- Богдановић 1991:** Д. Богдановић. Старе српске књижевности. Београд, 1991.
- Василиев 1953:** А. Василиев. Ивановските стенописи. Материали за история на град Русе и Русенски окръг. София, 1953.
- ГИБИ VIII:** Гръцки извори за историята на България, т. VIII. София, 1972.
- Гълъбов 1977:** И. Гълъбов. Нов средновековен български епиграфски паметник. – ИИМ–Варна, XIII (XXVIII), 1977, 184–190.
- Дмитриевский 1895:** А. Дмитриевский. Тълкач. Описание литургический рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока. Киев, 1895.
- Добрев, 1991:** И. Добрев. За една приписка в Битолския триод. – Старобългарска литература, 25–26, 1991, 110–115.
- Дуйчев 1968:** И. Дуйчев. Болонски Псалтир. Български книжовен паметник от XIII в. София, 1968.
- Иванов 1970:** И. Иванов. Български старини в Македония. София, 1970.
- Кодов 1969:** Х. Кодов. Опис на ръкописите в БАН. София, 1969.
- Костова 2001:** Р. Костова. Скалният манастир при с. Крепча: още един поглед към монашеската практика в България. – В: Проф. д.и.н. Ст. Ваклинов и старобългарската култура. Велико Търново, 2001, 289–299.
- Константинова 1983:** В. Константинова. Средновековни надписи от Шуменско XII–XV в. – PBL, 1982, 69–79.
- Лексикон 1999:** Лексикон српског средњевековног века. Београд, 1999.
- Маслев 1963:** С. Маслев. Неизследвани скални църкви в Коларовградско. – ИАИ, XXVI, 1963, 95–105.
- Маргос 1981:** А. Маргос. Надписът на Иво граматик. – Археология, 1981, 1–2, 36–41.
- Маргос 1982:** А. Маргос. За надписите свързани с Георги Тертер I при с. Иваново, Русенско. – PBL, 4, 1982, 44–50.
- Маргос 1983:** А. Маргос. За четенето на надписа на Иво граматик. – Археология, 1986, 2, 39–44.
- Николова 1991:** Б. Николова. Приписките в българските ръкописни книги от IX–XIV в. – Помощни исторически дисциплини, 5, 1991, 98–111.
- Николова 2010:** Б. Николова. Монашество, манастири и манастирски живот в Средновековна България, т. I–II. София, 2010.
- Овчаров 2000:** Н. Овчаров. Надписи, графити в църквата „Св. Георги“ при с. Горни Козяк, Щипско. – PBL, 4, 2000, 74–84.

- Попконстантинов 1983:** К. Попконстантинов. Още веднџ за надписа на Иво Граматик. – Археология, 1983, 1–2, 98–105.
- Ђурић Ђурковић Корић 1995:** М. Ђурић, С. Ђурковић, В. Корић. Пећка патријаршија. Београд, 1990.
- Српски записи 1982:** Српски записи, књ. 1. Београд, 1982.
- Стари српски записи 1912:** Стари српски записи и надписи. Љ. Стојановић. Београд, 1912.
- Срби 1995:** Срби у средњем веку. Сима Ђурковић. Београд, 1995.
- Турилов 2009:** А.А. Турилов. Старые заблуждения и новые „блохи“. – Вестник церковной истории, 1–2 (13–14), 2009, 321–361.
- Узунова 1984:** Е. Узунова. Петър граматик– средновековен книжовник в Ловешкия културен център през XVI в. – Археографски прилози, 6–7, 1984, 233–246.
- Хаджиев 2005:** К. Хаджиев. За надписа на граматик Андрей от Осмарския боаз, Шуменско. – Нумизматика, сфрагистика, епиграфика, 5, 2009, 363–376.
- Христова, Караджова, Узунова 2003:** Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници, т. I, X–XV в. София, 2003.
- Aus den Schatzkammeren 1958:** Aus den Schatzkammeren des heiligen Berges. Fr. Dölger. München, 1958.
- Balan 1994:** S. Balan. Inscriptii medievale si epoca moderna a Romania. Indetel istorie Arges (sec. XIV – 1848). Bucurest, 1994.
- Beck 1959:** H.-G. Beck. Kirch und Theologische Litteratur im Byzantinische Reich. München, 1959.
- Brehier 1947:** L. Breheir. Les institutions byzantins. Paris, 1949.
- Browning 1962:** R. Browning. The patriarchal school in Constantinople in the twelfth century. – Byzantion, XXXII, 1962, 167–202.
- Corpus of byzantine seals 2009:** Corpus of byzantine seals from Bulgaria. V. 3. Part One. Text 3. Part two. Text and illustration. Ed. by I. Jordanov. Sofia, 2009.
- Dölger 1925:** Fr. Dölger. Regesten der Keiserurkunden des Östromische Reich. Teil II. München-Berlin, 1925.
- Grumel 1937:** V. Grumel. Jean Grammaticos et saint Theodor Studit. – Écho d’Orient, 36, 1937, 181–189
- Guillard 1967:** R. Guillard. Recherches sur institutions byzantines. – Berliner byzantinische Arbeiten. Berlin, 1967, 35, band I.
- Hadjiev 1994:** K. Hadjiev. Inscription–graffites de l’eglise „Sts. Quarent martires“ de Veliko Tarnovo. – ИАИ, XXXVIII, 1994, 109–116.
- Hanton 1927–1928:** E. Hanton. Lexicon explicative du Recueil des inscriptions greque chrétiennes d’Asie Mineure. – Byzantion, IV, 1927–1928, 53–136.
- Laurent 1965:** V. Laurent. Le corpus des sceaux de l’Empire byzantin. Vol. 2. L’Église. Paris, 1965.

Lemerle 1971: P. Lemerle. Le première humanisme byzantin. Paris, 1971.

Mosin 1955: V. Mosin. Cirilski rucopisi Jugoslavske Akademije, t. I. Zagreb, 1955.

Popkonstantinov, Kronstein, 1944: K. Popkonstantinov, O. Kronstein. Старобългарски надписи, 1. Wien, 1994.

Prosopographischen lexicon 1983: Prosopographischen lexicon der Paleologenzeit. Prof. E. Trapp. Wien, 1983.

Psedo–Kodin: Pseudo–Kodin. Traite de offices. Intr., text et Translation, par J. Verpeaux. Paris, 1966.

Sculatos 1980: B. Sculatos. Les personages byzantines de l'Alexiada. Analyse prosopographique et symthese. Louvain, 1980.

Sigillographie de l'empire byzantin 1884: Sigillographie de l'empire byzantin. Par G. Schlumberger. Paris, 1884.

Starine 1869: Starine, 1, 1869.

The Oxford dictionary 1991: The Oxford dictionary of Byzantine. New York, v. 2. Oxford, 1991.

Verpeaux 1965: J. Verpeaux. Les οικέτοι. Notes d'histoire institutionnelle et social. – REB, XXIII, 1965, 89–99.

СЪКРАЩЕНИЯ

PG: Patrologia graeca.